Круглов І. Вчення про ландшафт як єдина географія // Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 26-33.

ВЧЕННЯ ПРО ЛАНДШАФТ ЯК ЄДИНА ГЕОГРАФІЯ

Іван Круглов
Львівський державний університет імені Івана Франка

LANDSCAPE STUDIES AS INTEGRATED GEOGRAPHY

Ivan Kruhlov
Ivan Franko State University of Lviv

Although landscape studies were initiated as an integrated geographical research, in Eastern Europe they are traditionally considered as a purely natural discipline. The history of the integrated landscape studies is briefly surveyed. A special attention is given to the development of holistic geographical ideas in the former USSR. Prospects of the integrated landscape research are drafted.

Наука про матеріальні територіальні комплекси, яка носить назви "ландшафтознавство", "ландшафтна екологія", "геоекологія" тощо, з самого початку формувалась як всеохоплююча інтегрована географічна дисципліна. Проте, ідея ландшафту як об'єкта "єдиної географії" не отримала поширення на сході Європи. Тому ця довідка має за мету привернути додаткову увагу до зазначеної проблеми, не претендуючи, однак, на детальний аналіз питання.

Дане повідомлення базується як на першоджерелах, так і на інформації, почерпнутій із оглядових публікацій, у тому числі монографічного характеру (Исаченко, 1971; Джеймс, Мартин, 1988 та ін.). Особливо потрібно відмітити капітальну працю А. Ісаченка (1971), матеріали якої значною мірою формують основу першої частини огляду. Одночасно зазначимо, що наведені нижче інтерпретація та оцінка здобутків ландшафтознавства як інтегрованої географічної дисципліни не завжди співпадають із точкою зору згадуваного автора.

До 30-их років

Ландшафт як географічна концепція існує принаймні з часів ***Александра фон Гумбольдта*** (1769-1859), який позначав цим терміном цілісне відображення "всестороннього характеру місцевості". На зламі XIX та XX століть, після того, як відбулась диференціація класичного землезнавства на окремі галузеві дисципліни – геологію, геоморфологію, кліматологію, біогеографію, антропогеографію тощо, у німецькомовній науці ландшафт стає об'єктом нової інтегрованої (єдиної) географії.

Біля витоків географічного вчення про ландшафт знаходиться постать видатного геолога і географа ***Фердинанда фон Ріхтгофена*** (1833-1905). Ріхтгофен об'єктом нової інтегрованої географії визначив поверхню Землі (Erdoberfläche), в межах якої спостерігається тісний контакт між літосферою, атмосферою, гідросферою і біосферою. У якості предмета науки він вбачав просторове вивчення взаємозв'язків між живою та неживою природою, а також між природою і людським суспільством. При цьому, поряд із розглядом земної поверхні на глобальному рівні, увага зосереджується і на її дрібніших сегментах – зокрема, ландшафтах (Richthofen, 1883 за: Исаченко, 1971; Джеймс, Мартин, 1988). Таким чином, термін "ландшафт" набув конкретного наукового змісту – ним починає позначатись чітко окреслена відносно невелика територія, яка вивчається з точки зору взаємодій між неживою природою, біотою та людським населенням, що знаходяться в її межах.

Ця ідея була розвинута у працях німецьких дослідників А. Оппеля, І. Віммера, А. Геттнера, О. Шлютера, Л. Вайбеля (Исаченко, 1971; Джеймс, Мартин, 1988). Заслугою ***Альфреда Геттнера*** (1859-1941) є розробка концепції хорології, тобто просторового аналізу як інтегруючого географічного методу. Він запропонував вивчати територію з точки зору особливостей просторового поєднання її компонентів – літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери та антропосфери (Hettner, 1927 за: Carol, 1957), обгрунтувавши, тим самим, морфологічний (просторовий) аналіз ландшафту. Незважаючи на обмеженість геттнерівського

трактування географії лише як хорологічної дисципліни, просторовий аналіз став головним атрибутом усієї географічної науки, у тому числі і ландшафтознавства.

З іменем ***Отто Шлютера*** (1872-1959) пов'язане широке визнання ***ландшафтознавства*** (Landschaftskunde) як інтегрованої географії. При цьому ландшафт розглядався у якості чисто матеріального утворення. Нематеріальні характеристики території, на зразок політичної організації, релігійних вірувань або економічної системи, не включались в об'єкт інтегрованої географії, хоча і могли використовуватись для пояснення матеріальної структури ландшафту. Якщо Геттнер вважав основним завданням географії просторовий аналіз поєднань ландшафтних компонентів, то Шлютера цікавили, головним чином, історико-генетична обумовленість цих поєднань (Schlüter, 1920). Він зосереджував увагу, в основному, на впливі людської діяльності на морфологію ландшафту, використовуючи методи історичної географії (Schlüter, 1928). Шлютер увів поняття ***культурного ландшафту*** (Kulturlandschaft), як первинного (природного) ландшафту, зміненого господарською діяльністю людини.

Ідея дослідження взаємозв'язків між різноманітними матеріальними територіальними характеристиками знайшла поширення і у французькій науці. Засновником школи інтегрованої або, як її часто називають, ***регіональної географії*** у Франції вважається ***Поль Відаль де ля Блаш*** (1845-1918). Головним завданням своєї науки він вважав відображення фізіономічних рис окремих місцевостей, у тому числі, і набутих завдяки присутності людини. Географія визначалась все ж як природнича дисципліна, хоча і тісно пов'язана із гуманітарними науками. У своїй останній книзі Відаль підняв питання взаємодії природного середовища із матеріальною культурою людського суспільства (Vidal de la Blache, 1913 за: Исаченко, 1971; Джеймс, Мартин, 1988).

Погляди Відаля були розвинуті його учнем ***Жаном Брюном*** (1845-1930), який зосередився на дослідженні взаємозв'язків між природним середовищем та матеріальною діяльністю людей у рамках так званої ***гуманітарної географії*** (géographie humaine) (напр., Brunhes, 1934). За Брюном, основними територіальними одиницями гуманітарної географії є невеликі регіони, які виділяються за природними ознаками – так звані ***пеї*** (pays). Дослідження останніх полягало у всесторонньому описі як природних, так і антропогенних територіальних властивостей та, зокрема, у виявленні взаємозв'язків між природними та культурними особливостями. При цьому широко застосовувався історичний підхід.

Таким чином, німецьке вчення про культурний ландшафт та французька гуманітарна географія мали подібний об'єкт вивчення – територію як комплекс матеріальних географічних характеристик (ландшафт, пей). Проте, ці два напрями відрізнялись предметом дослідження. Якщо у німецькому ландшафтознавстві явно домінував природничий підхід, то французька гуманітарна географія надавала перевагу розгляду соціальних аспектів взаємодії територіальних компонентів.

Очевидно, на початку XX століття німецька та, імовірно, французька інтегрована географія вплинули на розвиток відповідних досліджень у Росії. Найпереконливішим підтвердженням цієї тези є факт застосування у російській, а звідти – і у білоруській, болгарській та українській мовах відповідного німецького слова (Landschaft) для позначення науки та її об'єкта. А. Ісаченко (1971) зазначає, що фундатори російської комплексної географії, такі як Л. Берг, А. Борзов, А. Григор'єв та деякі інші, перебували під значним впливом ідей Геттнера стосовно об'єкта та завдань нової географії.

Лев Берг (1876-1950), який увів у російську географію поняття "ландшафт", розумів під останнім "...область, в якій характер рельєфу, клімату, рослинного покриву, тваринного світу, населення і, нарешті, культури людини (виділено мною — **І.К.**) зливаються в єдине гармонійне ціле, що типово повторюється протягом відповідної (ландшафтної) зони Землі" (Берг, 1925, с. 7 за: Сухова, 1981). У цьому визначенні також відчувається вплив французької школи гуманітарної географії, який виражається у зарахуванні людського суспільства до одного із "гармонійних" компонентів ландшафту.

Питання взаємодії природного середовища із суспільством цікавили предтечу російського ландшафтознавства ***Василія Докучаєва*** (1846-1903). Він не тільки розглядав людину в якості важливого природничо-географічного чинника, але й стояв на досить крайніх детерміністських позиціях. Наприклад, у характеристику виділених ним природно-історичних зон він включав і суспільні явища. Йому належить, зокрема, такий вислів: "Коли би був час, не

важко було б довести, що і людина зональна в усіх проявах свого життя: в традиціях, релігії (особливо у нехристиянських релігіях), в красі, – і навіть статевій діяльності, в одежі, в усій життєвій обставі; зональні – домашня худоба, так звана культурна рослинність, – споруди, їжа, питво" (Докучаев, 1954 за: Исаченко, 1973, с. 524).

Однак продовжувачі справи Докучаєва та Берга перетворили ландшафтознавство у чисто природничу дисципліну. Однією з причин такої метаморфози міг бути комуністичний ідеологічний контроль науки, який панував у Радянському Союзі. Через ризик звинувачення у "буржуазному географічному детермінізмі" або "геттнеріанстві", у радянському ландшафтознавстві не було поширеним вивчення "делікатних" соціально-економічних аспектів взаємодії людського суспільства із іншими ландшафтними компонентами. Більше того, людське населення було взагалі вилучене із об'єкта науки.

У США ідеї шлютерівського історико-ландшафтознавчого дослідження розвивав ***Карл Зауер*** (напр., Sauer, 1925).

30-80-ті роки

На початку XX століття ландшафтознавство ще було "м'якою" наукою, яка базувалась на малоформалізованих описах та оглядових картах. Підготовка до Другої світової війни стимулювала запровадження нових методів географічних спостережень (наприклад, аерофотознімання) та проведення досліджень для оптимізації землекористування в умовах воєнної ізоляції, оцінки терену для військових операцій тощо. Ці обставини сприяли перетворенню інтегрованої географії у серйозну прикладну дисципліну.

Безсумнівними лідерами тут стали американці, які починаючи з 30-их років впроваджують картографування "поєднань явищ" (***Вернор Фінч***) або "єдиної території" (***Дональд Гадсон***). Воно базується на великомасштабних топографічних картах та аерофотознімках і включає детальні польові обстеження із використанням спеціальних бланків. Фіксуються як природні, так і антропогенні властивості території – у зніманнях беруть участь фізико- та економіко-географи. Дослідження у Пд.-Зх. Вісконсіні (Монфорт), долині р. Тенессі, Пуерто-Ріко стали класичними прикладами прикладного знімання територіальних комплексів 30-50-их рр. (напр., Дэвис, 1957).

Комплексні територіальні дослідження для оптимізації землевикористання проводились протягом 30-их рр. і у Великобританії під керівництвом ***Дадлі Стемпа***. Щоправда, на відміну від американських, вони опирались на камеральне узагальнення наявних галузевих матеріалів (Stamp, 1940 за: Исаченко, 1971).

Якщо англосакси відзначились прагматичним впровадженням комплексного картографування, то германці створили стрункy теоретичну основу сучасної інтегрованої географії. Наріжним каменем у методології ландшафтознавства як єдиної географії стала праця ***Ганса Бобека*** та ***Йозефа Шмітхюзена*** (Bobek, Schmithüsen, 1949). Ландшафт розглядається як цілісне просторово-часове матеріальне утворення, в якому є три інтеграційні рівні: 1) "фізичний казуалітет" – чітка детермінованість явищ у неживій природі; 2) менш детерміновані "життєві закономірності", притаманні біотичним геокомпонентам; 3) "одухотворена впорядкованість" як характерна риса людського населення та антропогенних компонентів ландшафту. Отже, ландшафт – це інтеграція геокомпонентів високого рівня, але в цілому низької інтенсивності. Таким чином досягається цілісне динамічне тлумачення ландшафту та уникається вульгарне детерміністське розуміння взаємозв'язків між ландшафтними компонентами.

Ганс Кароль інтерпретував ландшафт як ***геомер*** – поєднання усіх геокомпонентів, просторові межі якого можуть визначатись по різному, та розглянув його як об'єкт суспільної географії (напр., Carol, 1957). Разом із ***Ернстом Неефом*** (Carol, Neef, 1957) він сформулював теоретичні засади ландшафтознавства як єдиної географії у вигляді десяти положень. Пізніше Нееф розширено виклав деякі із цих положень у відомій монографії (Нееф, 1974).

Концепція ландшафту як антропогенно-природного тотального геокомплексу була пізніше частково використана при картографуванні земель для потреб комуністичного сільського господарства у Східній Німеччині. Незважаючи на те, що наголос робився на дослідженні природного геокомплексу, до уваги бралась і актуальна структура землевикористання (напр., "Naturraumerkundung …", 1991).

Круглов І. Вчення про ландшафт як єдина географія // Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 26-33.

Німецька традиція міждисциплінарного дослідження ландшафту отримала розвиток у дослідженнях чеських геоекологів із Інституту ландшафтної екології у Пругоніце (напр., Hadač et al., 1977) та Інституту географії у Брно (напр., Demek, 1978; "Курс …", 1981).

У СРСР ***Юліан Саушкін*** (1946) намагався запровадити поняття культурного ландшафту як спільного об'єкта фізичної та економічної географії. Проте, ця спроба не привернула таку увагу, як концепція "***єдиної географії***" ***Всеволода Анучіна*** (1960). Анучін запропонував розглядати людське населення та продукти його діяльності як компоненти ландшафтної оболонки. Заселені частини ландшафтної оболонки (культурні ландшафти) він позначив терміном "географічне середовище" та визначив у якості об'єкта географії як єдиної науки. Ця, цілком неоригінальна – якщо розглядати у контексті світової науки, ідея викликала бурхливу дискусію у географічних колах СРСР, а термін "єдина географія" став настільки провокаційним, що автор даного повідомлення виніс його у заголовок.

Пропозиція Анучіна була вороже зустрінута тими, хто трактував ландшафт як первинний природний територіальний комплекс (ПТК) (напр., Исаченко, 1979). Не виключено, що однією із причин такого ставлення могла бути боязнь перенести "вірус" комуністичного ідеологічного контролю, який охопив суспільну географію, у географію природничу. Разом з тим, прибічники концепції ландшафту як ПТК досить інтенсивно займались дослідженням господарських (економічних) властивостей землі у рамках ***прикладного ландшафтознавства*** (напр., Исаченко, 1980) та, навіть, сформулювали свою концепцію культурного ландшафту як оптимізованого людиною ПТК (напр., Исаченко, 1991). Прикладні ландшафтні дослідження для якісної оцінки сільськогосподарських земель були масово розпочаті у Західній Україні ще протягом 50-их рр. (напр., Геренчук, 1965).

На початку 70-их рр. ***Фьодор Мільков*** (1973) розвинув так зване "***антропогенне ландшафтознавство***" – своєрідний аналог німецького вчення про культурний ландшафт. Незважаючи на те, що матеріальні продукти людської діяльності "антропогенним ландшафтознавством" розглядаються як компоненти ландшафту, воно залишається чисто природничою дисципліною, яка досліджує лише вплив людини на ПТК. Крім того, саме людське населення не визнається ландшафтним компонентом.

Подібно, як і у ситуації із Анучіним, ідеї Мількова гостро критикувались прибічниками концепції ландшафту як ПТК (напр., Исаченко, 1974). Однією із причин такої критики є явне применшення Мальковим ролі первинних природних факторів у структурі ландшафту.

Набагато ближчими до традиції інтегрованого ландшафтознавства були погляди ***Владіміра Жекуліна***, сформульовані у рамках історичної географії (Жекулин, 1982). Він розглядав питання як трансформації ПТК людиною, так і впливу ПТК на людське населення та його господарство.

Кінець століття

Розвиток вчення про ландшафт як інтегрованої географії у кінці століття визначається трьома чинниками. По-перше, крах комуністичних режимів у східній та центральній Європі зняв ідеологічні обмеження із суспільної географії та, тим самим, відкрив нові можливості її інтеграції із географією природничою. По-друге, проблема оптимізації матеріального географічного середовища людини – ландшафту – вийшла на рівень політичних пріоритетів світової спільноти (конференція 1992 року у Ріо-де-Жанейро). По-третє, широке впровадження теледетекції земної поверхні та комп'ютерних засобів опрацювання географічної інформації дали змогу геоекологам отримати потужний інструмент для реального втілення теоретичних концепцій.

У російськомовних географічних виданнях знову публікуються дискусії з приводу інтеграції географії (напр., Исаченко, 1987; Швебс, 1988), зокрема на базі геоекології як конструктивної науки про оптимізацію географічного середовища (Жекулин и др., 1987). Щоправда, тон цих дискусій менш категоричний, і прибічники концепції ландшафту як ПТК не заперечують тепер можливості інтеграції географії на основі вчення про геокомплекси (Исаченко, 1987).

Проте, створюється враження, що географія переживає не лише кризу фінансування, але й певну ідейну розгубленість, пов'язану із неадаптованістю до нового соціального замовлення та нових технологій дослідження.

Круглов І. Вчення про ландшафт як єдина географія // Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 26-33.

Перспективи

Для того, щоб східноєвропейське вчення про ландшафт справді змогло піднятись на вершину ієрархії географічної науки XXI століття, необхідно критично переглянути його теоретичні основи з тим, щоб пристосувати їх до нових прикладних завдань (створення поліфункціональних ГІС; екологічно-збалансоване територіальне планування, оцінка нерухомого майна на ринкових засадах тощо) та нових технологій географічного дослідження (теледетекція, ГІС, ГПС).

По-перше, рішуче потрібно відмовитись від вузької інтерпретації ландшафту лише як ПТК та залучити людське населення і продукти його діяльності до "повноцінних" геокомпонентів. По-друге, ширше впроваджувати підходи, які базуються на визнанні поліструктурності ландшафту (напр., Гродзинський, 1993) як важливого методологічного принципу, зокрема побудови поліфункціональних ГІС (напр., Krouglov, Bozhuk, 1997). По-третє, поряд із вже сформованими дисциплінами – такими, як фізика, хімія та біологія (екологія) ландшафту, розвивати нові напрямки, а саме – економіку та соціологію ландшафту.

Економіка та менеджмент ландшафту покликані вивчати господарські властивості ландшафту як тотального матеріального територіального комплексу та засади комплексного управління територіями (планування ландшафту, догляд за ландшафтом). Методологічною основою цієї дисципліни є економічна наука. Набір конкретних методів дослідження може бути запозичений як із "прикладного ландшафтознавства", так і з суспільної географії – наприклад, економіко-географічний просторовий аналіз (напр., Хаггет, 1968).

Соціологія ландшафту, у широкому розумінні, охоплює економіку та менеджмент ландшафту, а у вузькому – є вченням про взаємозв'язок між соціальною поведінкою людей та їх матеріальним географічним середовищем. У цьому відношенні соціологія ландшафту може об'єднати здобутки біхейвіористської географії (напр., Голд, 1990), пейзажної архітектури, географії культури.

Оновлене вчення про ландшафт повинно базуватись на простій прагматичній тезі – воно зможе стати лідером географічної науки лише тоді, коли надаватиме точнішу і дешевшу інформацію про земну поверхню, ніж галузеві географічні науки. Є серйозні підстави оптимістично оцінювати такі шанси – зокрема, лише ландшафтно-екологічний підхід дає змогу уникнути нагромадження просторової похибки та несумісність атрибутних даних у багатократних оверлеях тематичних карт при ГІС-аналізі (напр., Круглов, 1998). Разом з тим, явним недоліком теперішнього ландшафтознавства є відсутність досвіду детального картографування (масштаби 1:5000-1:1000). Адже саме у детальних масштабах тепер здійснюються знімання для планування територій населених пунктів та фермерських господарств, кадастру, оцінки нерухомості тощо.

В цілому вчення про ландшафт має грандіозні перспективи і справді може стати інтегруючою концепцією географії XXI століття – так само, як воно було і залишається у столітті XX.

Подяки. Автор вдячний Г.-Х. Гайнцу за надання матеріалів з німецького ландшафтознавства першої половини XX століття та колегам по кафедрі за обговорення даного матеріалу.

Література

Анучин В.С. Теоретические проблемы географии. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1960. – 264 с.

Геренчук К.И. Некоторые итоги и задачи географических исследований для оценки земель // Вопросы географии. Сборник 67: География и земельный кадастр. – М.: Мысль, 1965. – С. 25-31.

Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.

Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.

Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 672 с.

Дэвис Ч.М. Техника полевого исследования // Американская география: Современное состояние и перспективы. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. – С. 473-504.

Жекулин В.С. Историческая география: Предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.

Жекулин В.С., Лавров С.Б., Хорев Б.С. Экологическая парадигма в географии и задачи Географического общества СССР // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1987. – № 6. – С. 504-511.
Исаченко А.Г. Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1971. – 416 с.
Исаченко А.Г. К изучению истории географических идей (ответ Ю.Г. Саушкину) // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1973. – №6. – С. 523-527.
Исаченко А.Г. О так называемых антропогенных ландшафтах // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1974. – №1. – С. 70-77.
Исаченко А.Г. География сегодня: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1979. – 192 с.
Исаченко А.Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. – Л.: Наука, 1980. –222 с.
Исаченко А.Г. Географические аспекты взаимодействия природы и общества и перспективы интеграции в географии. // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1987. – №1. – С. 3-13.
Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: Учебник. – М.: Высш. шк., 1991. – 366 с.
Круглов І. Ландшафтно-екологічні інформаційні системи // Картографія та вища школа: Збірник наукових праць. Випуск 2. - К., 1998. - С. 90-91.
Курс комплексного исследования ландшафта: Сборник докладов // Studia Geographica – 1981. – № 67. – 394 с.
Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: Очерки антропогенного ландшафтоведения. – М.: Мысль, 1973. – 224 с.
Нееф Э. Теоретические основы ландшафтоведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1974. – 220 с.
Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт // Вопросы географии. – 1946. – Вып. 1. – С. 97-106.
Сухова Н.Г. Развитие представлений о природном территориальном комплексе в русской географии. – Л.: Наука, 1981. – 212 с.
Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – 392 с.
Швебс Г.И. Перспективы интеграции в географии и построение ноосферы // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1988. – №2. – С. 155-160.
Bobek H., Schmithüsen J. Die Landschaft im logischen System der Geographie // Erdkunde. – 1949. – Band III. – S. 112-120.
Brunhes J. La géographie humaine. Tome I: 4-e édition – Paris: Librairie F. Alcan, 1934. – 574 p.
Carol H. Grundsätzliches zum Landschaftsbegriff // Petermanns Geogr. Mitt. – 1957. – ą 2. – S. 93-97.
Carol H., Neef E. Zehn Grundsätze über Geographie und Landschaft // Petermanns Geogr. Mitt. – 1957. – ą 2. – S. 97-98.
Demek J. Teorie a metodologie současné geographie // Studia Geografica. – 1978. – ą 65. – 138 s.
Hadač E. et al. Complex interdisciplinary investigation of landscape // Landscape Planning. – 1977. – ą 4. – 333-348.
Krouglov I., Bozhuk T. Landscape-ecological information system for the Ukrainian Marmarosh // Proc. Second International Conf. on Economic and Environmental Development. - Nyíregyháza (Hungary). - 1997. - P. 1-5. (Appendix.)
Naturraumerkundung und Landnutzung: Geochorologishe Verfahren zur Analyse, Kartierung und Bewertung von Naturräumen. – Berlin: Akademie Verlag, 1991. – 373 s.
Sauer C. The morphology of landscape // University of California Publications in Geography. – 1925. – ą 2. – P. 19-53.
Schlüter O. Die Erdkunde in ihrem Verhältnis zu den Natur- und Geisteswissenschaften (1913) // Geographischer Anzeiger. – 1920. – S. 145-152; 213-218.
Schlüter O. Die analytische Geographie der Kulturlandschaft // Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. – 1928. – Sonderband. – S. 387-411.